

*Донік О. М.,
аспірант кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*

ПОРІВНЯЛЬНИЙ ЗВОРОТ ЯК СИНТАКСИЧНИЙ ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ПОРІВНЯННЯ У ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню формально-граматичної організації порівняльного звороту. Актуальність роботи виразноє відсутність єдиного погляду на спектр теоретичних питань стосовно природи, структурної організації та функціональних ознак порівняльного звороту. Мета роботи полягає в комплексному аналізі лінгвальних особливостей порівняльних зворотів. Реалізація мети дослідження передбачає розв'язання таких завдань: виявити диференційні ознаки порівняльних зворотів; здійснити структурний аналіз порівняльних зворотів; визначити морфолого-синтаксичні особливості порівняльних зворотів. У пропонованій статті кваліфіковано порівняльний зворот як окремий структурний елемент простого речення, що вносить відтінок порівняння й може мати імпліцитний та експліцитний показники порівняння. З'ясовано, що у простому реченні порівняльна модальність охоплює всі його члени і визначає зміст і форму їх вираження, визначено структурні складники порівняльних зворотів, досліджено його формально-синтаксичні функції. Використання різних за семантикою і структурою порівняльних зворотів сприяє досягненню точного, яскравого передавання явищ, предметів, подій. Визначено, що для порівняльного звороту характерні такі диференційні ознаки: семантичні (не комуникативна одиниця, а смисловий фрагмент-образ; не виражає твердження чи повідомлення, а лише називає предмет, із яким порівнюють); граматичні (не має граматичної основи, предикативності, темпоральності; йому не притаманна інтонаційна завершеність; формальні: опорний компонент порівняльного звороту може бути виражений іменником, дієприкметником, прикметником, прислівником, дієприслівником, фразеологічним та синтаксично нечленованим словосполученням; у реченні вживається переважно біля того слова, яке пояснює, конкретизує. Дискусійним залишається проблема розмежування порівняльних зворотів та підрядних частин складнопідрядних порівняльних речень. Також перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні специфіки семантико-синтаксично-функціонування порівняльних сполучників.

Ключові слова: порівняння, порівняльна модальність, порівняльний зворот, формально-граматична організація, просте речення.

Постановка проблеми. Порівняння належить до категорії мовного плану, є важливим елементом складної семасіологічної системи. Воно є результатом мовленнєвих процесів відображення дійсності, що спирається на практичну діяльність людини, дає змогу з'ясувати тотожність, подібність чи відмінність предметів, явищ, ознак, станів, дій, поглибити пізнання буття, філософськи осягнути й узагальнити. На думку О. Потебні, «<...> процес пізнання є процесом порівняння» [7, с. 255].

Порівняння – це особливий різновид категорії модальності, що полягає в установленні відношення висловлення до дійс-

ності не прямо, а опосередковано, з огляду на подібність чи відмінність із чимось іншим. Феномен порівняння у проекції на мовну систему репрезентований порівняльними конструкціями, які є матеріальним утіленням категорії порівняння. На думку О. Селіванової, порівняння – це стилістична фігура, представлена різними синтаксичними конструкціями, що відображають мисленнєву операцію поєднання двох предметів, явищ, ситуацій, ознак на підставі їхнього уподібнення, установлення аналогій між ними [10, с. 475]. Порівняльним конструкціям властива структурна неоднорідність. Структурно-семантичну порівняльну одиницю можуть утворювати предмет порівняння – основа порівняння – образ порівняння. Предмет порівняння – це певний суб'єкт, ознаки якого вираженні за допомогою іншого суб'єкта; ознака порівняння – це властивість, яка є підґрунтям порівняння і може бути й не вербалізована в окремих структурних типах порівняльних конструкцій, але водночас зрозуміла з контексту; образ порівняння – це предмет чи явища, що має яскраво виражені та відомі ознаки. З огляду на це доцільно говорити й про показник порівняння, який може бути імпліцитний (прихований) або експліцитний (виражений).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формально-граматичну природу порівняльних структур з'ясовано у працях М. Заборної [3], І. Кучеренка [6], М. Черемисіної [11], Н. Широкової [12]. Функційний статус і структурно-семантичні особливості синкретичних порівняльних конструкцій досліджено у студіях Л. Шитик [13], порівняльні конструкції в межах простого речення проаналізовано у працях Л. Прокопчук [8], однак треба констатувати, що багато проблем, пов'язаних із лінгвальною природою порівняльних конструкцій, зокрема порівняльних зворотів, залишаються не до кінця з'ясованими. Актуальність теми нашої студії зумовлена відсутністю єдиного погляду на цілий спектр теоретичних питань щодо структурної організації та функційних ознак порівняльних зворотів.

Мета статті полягає в комплексному аналізі лінгвальних особливостей порівняльних зворотів. Реалізація мети дослідження передбачає розв'язання таких завдань: виявити диференційні ознаки порівняльних зворотів; здійснити їх структурний аналіз; визначити морфолого-синтаксичні особливості порівняльних зворотів.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи порівняння як різновид категорії модальності, М. Каранська виокремлює 4 різновиди порівняння у простому реченні.

1) метафоричне порівняння, яке виникло внаслідок заміни прямої назви на опосередковану. Метафоричне порівняння характерне для головних і другорядних членів речення, напр.: *Інеєм порозцвітали дерева стоять одухотворено ясні* (Є. Гуцал) – тут порівняльна обставина *інеєм* вжита замість

прямої назви *білі квіти*; *Тануть сльози тихі на покосах житніх* (Тала Прутковка) – порівняльний підмет *сльози* – замість *роса*.

Використання метафоричних порівнянь додає порівняльної модальності до основної модальності речення і входить до предикативності речення;

2) заперечно-протиставне метафоричне порівняння, яке функціонує у двох різновидах речень:

а) у реченнях, де підмет і присудок (обов'язково метафоричний, заперечний) виражені іменною частиною мови або інфінітивом, напр.: *Кров людська – не водиця* (М. Стельмах), *Душа – не свита* (В. Сторожук);

б) у реченнях із двома однорідними присудками, коли перший із них – заперечний і є прямою назвою предмета, а другий – стверджувальний і є порівняльною метафоричною назвою, до того ж другий із першим поєднані сполучником *а*, напр.: *Педагогіка – не наука, а мистецтво* (К. Ушинський);

3) сполучниковий порівняльний зворот: *<...> і зелена, мов кобиличка, ріка, неприродно мічена смугастими стовпами, робить той дзвін тріснутим надвоє* (М. Матіос); *Степ був сизий, мов крило орла* (Г. Косинка); *<...> Максим прислухався, як вовк, аж у вухах дзвеніло від напруження <...>* (І. Багрянний);

4) сполучникове порівняння при однорідних членах речення: а) порівняння тотожності (*як <...> так і; так само, як і; такий самий, як і*): напр.: *Українські збірні з футболу продовжують радувати вболівальників як грою, так і результатом* (З газ.);

б) порівняння для заперечення тотожності, напр.: *Не так старається біля плуга, як біля миски* (Н. тв.);

в) порівняння для зіставлення кількості, міри, якості (*ніж, як* (у знач. *ніж*)), напр.: *Ставка більше, ніж життя* (А. Збих);

г) порівняння як тло для протиставлення; з урахуванням уявного об'єкта порівняння ясніше виражається протиставлення (*не те що <...>, а навіть; не те що <...>, а й (але й)*), напр.: *Я не те що не терпів голоду, а навіть їв досхочу* (Д. Дефо).

Імплицитно у простому реченні порівняльна модальність може бути виражена за допомогою порівнянь-прикладок, напр.: *Бабусі-всезнайки на лавочках біля під'їзду вже з самого ранку теревенять, незважаючи на сиру погоду, йде обмін інформацією* (Дара Корній).

Лексемами з імплицитним показником порівняння є іменники в орудному відмінку, на кшталт *вовком*, напр.: *Зашиють тебе за розподілом на далекий хутір комарів годувати <...> і будеш там вовком вити та розповідати про важку долю Марусі з повісті Квітки-Основ'яненка двом учням в класі <...>* (Дара Корній); *Надія <...> соловейком співає, кайдани ламає, з тюрми визволяє* (М. Ломацький); прислівником із префіксом *по-* та суфіксами *-ому, -ему (-єму), -и, -е*, напр.: *Але, як кажуть, з вовками жити по-вовчому вити* (Дара Корній); *Ліпше б вона кричала, а не шипіла отак, майже по-змійному* (Дара Корній).

Отже, для порівнянь, які використовують у простому реченні, характерна яскраво виражена семантико-граматична системність.

На лексичному рівні порівняння використовують для посилення виразності мови [14, с. 110].

Серед інших порівняльних конструкцій чільне місце посідає порівняльний зворот. Питання про порівняльний зворот як про один із різновидів порівняльних конструкцій недостатньо розроблено в мовознавчій літературі. Донині дискусійною залишається проблема щодо розмежування порівняльних зворотів та підрядних порівняльних речень.

На нашу думку, найпереконливішим є трактування порівняння як: а) безприсудкового порівняльного члена, поширеного чи непоширеного, що вводиться порівняльним сполучником і виконує функцію відокремленого другорядного члена речення; б) порівняльного предикативного звороту з модальною часткою, що виконує функцію іменної частини складеного іменного присудка, простого дієслівного ускладненого типу чи головного члена односкладного безособового речення [13].

Для порівняльного звороту характерні такі диференційні ознаки:

– семантичні (не комунікативна одиниця, а смисловий фрагмент-образ; не виражає твердження чи повідомлення, а лише називає предмет, із яким порівнюють);

– граматичні (не має граматичної основи, предикативності, темпоральності; йому не притаманна інтонаційна завершеність);

– формальні: «опорний компонент ПЗ може бути виражений іменником, дієприкметником, прикметником, прислівником, дієприслівником, фразеологічним та синтаксично нечленованим словосполученням; у реченні вживається переважно біля того слова, яке пояснює, конкретизує» [13].

Спроба трансформації порівняльного звороту може призвести до його деформації, руйнування смислових зв'язків. Наприклад: *Тепер Марко Безсмертний був чорний, як ніч* (М. Стельмах) недоречно трансформувати в *Тепер Марко Безсмертний був чорний, як чорна ніч*, адже якісна характеристика передбачена семантикою самого іменника *ніч*. Натомість можлива трансформація порівняльного звороту у прийменниково-відмінкову конструкцію із прийменником *подібно до* (*Душа ласкава, наче озеро* (В. Стус) – *Душа ласкава, подібно до озера*; у прислівник (*Максим прислухався, як вовк <...>* (І. Багрянний) – *Максим по-вовчому прислухався*) і в орудний відмінок іменника (*Валує з мене самота, як сказ* (В. Стус) – *Валує з мене сказом самота*).

У реченні порівняльний зворот може виконувати формально-синтаксичну функцію головного й другорядного члена речення, із семантико-синтаксичного боку, порівняння репрезентовані різними типами порівняльних синтаксем, що зумовлені семантикою й позицією в реченні. С. Рошко умовно поділяє порівняння-члени речення на безсполучникові та сполучникові, хоча водночас у деяких різновидах спостережено транспозицію сполучників у частки [9, с. 150], напр.: *Владика наче підмінили!* – складений іменний присудок, утворений унаслідок трансформації складного речення у просте: *<...> Владик мав такий вигляд, наче його підмінили <...>*, отже, це модально-порівняльна частка *наче* сполучникового походження у складі простого дієслівного присудка ускладненого типу.

Предикативний порівняльний зворот являє собою поєднання частки і повнозначного слова, що виконує функцію іменної частини складеного іменного присудка, простого дієслівного ускладненого типу чи головного члена односкладного безособового речення.

Непредикативний порівняльний зворот складається зі сполучника та повнозначного слова. Стрижневе слово такого порівняльного звороту може бути виражене:

1) дієприкметником (окремим дієприкметником або із залежними словами), напр.: *Наче зачарований, дивився Василько на вогонь, дивився не кліпаючи* (В. Підмогильний);

2) дієприслівником (окремим дієприслівником або із залежними словами), напр.: *Василина повільно, наче побояючись, повернулася до нього* (І. Нечуй-Левицький);

3) прикметником, напр.: *Устина не плакала, але була сумна, наче хвора, її обличчя у неї все потемніло* (І. Багрянний); *Збайдужіла – ніби мертва – мама сиділа, не відбираючи хусточки від очей* (М. Матіос);

4) прислівником, напр.: *Мар'яна Озерова гостріше, ніж зазвичай, із розпачем усвідомила: проти неї – весь світ!* (Люко Дашвар); *Гайвороння чорне, як ніколи, шматочок сонця ділить у полях* (Л. Костенко); *Літо пливло над нашим Густим Лугом повільно, неспішно, ніби знехотя* (В. Лис);

5) іменником у непрямих відмінках (род., знах., ор.), напр.: *Вечір чеше розпучені коси в золотому, як сон, ручаї* (Г. Коваль); *В сльозах, як в жемчугах, мій сміх* (О. Олесь);

6) іменником у називному відмінку, напр.: *<...> дитина щебе-че, мов сороченя* (М. Матіос); *Столітній дуб, неначе чорнокнижник, Гортає листя чорне і руде* (А. Марущак);

7) фразеологізмом, напр.: *Висить бурулька, мов дамоклів меч* (А. Кичинський); *Мов на злодієві шапка, місяць, вишовиши, горить* (А. Кичинський); *Я три тижні був, як на голках* (О. Бердник); *Микола раптово пішов, а Марія залишилась стояти, як вкопана* (В. Підмогильний); *Рушник і десять доларів – таки краще, ніж дірка від бублика* (Н. Гербіш).

На рівні простого речення порівняльні конструкції представлені порівняльними зворотами, що функціують у ролі різних членів.

Порівняння-підмети як ірреальні порівняння, виражені за допомогою модально-порівняльних часток *мов, немов, наче, неначе, ніби* і под., напр.: *Наче шторм на морі, качоує хвиля, а за нею друга і третя <...>* (Дара Корній); *Мене наче хто по обличчю вдарив отим трояндовим вінком* (Дара Корній).

Специфікою порівнянь-підметів є те, що формально-граматично вони не можуть виражати реального об'єкта порівняння, хоч функційно-семантично такі сполучення сприймаються як вираження об'єкта порівняння, суб'єктом порівняння для якого є реальний предмет, особа чи явище [9, с. 16].

Порівняння-присудки. За допомогою модально-порівняльних часток *як, мов, немов, наче, неначе, ніби* та ін. сполучникового походження зазвичай постають присудки різних структурних типів:

а) простий дієслівний ускладненого типу, напр.: *Вишовиши з вулички, Гнат наче ввірнув у море білого світла* (М. Коцюбинський);

б) складений іменний, напр.: *Вечірні ліхтарі – мовби осінні птахи* (А. Мойсієнко); *Усе моє життя – як вигнута підкова, клубок напружених до краю жил* (Д. Пічкур); *А зморшки ті – як рани на щоці* (В. Кобець); *Повітря неначе прозорий граніт <...>* (Д. Павличко). Порівняльний зворот, що виконує функцію складеного іменного присудка, може бути вираженим тавтологічною конструкцією щодо підмета. Такі структури є частково фразеологізованими та функціують як один із засобів передавання значеннєвої тотожності, за умови розкриття змісту речення в подальшому контексті: *Полк як полк* (О. Гончар);

в) складний, напр.: *Однак Сашко стояв мов мур* (Дара Корній).

3. Порівняння-головні члени односкладних речень, напр.: *Наче подіяло, Сигізмунда Владиславовича попустило <...>* (Дара Корній).

У таких реченнях мають місце приховані порівняння, оскільки можна додати допоміжні компоненти, що репрезентують порівняльну семантику: *здавалося так, наче подіяло <...>*.

4. Порівняння-обставини способу дії, що є одним із найпоширеніших і найчастіше вживаних функційних типів порів-

нянь-членів речення. Обставини виражені конструкціями з експліцитним показником порівняння, що виражені порівняльними зворотами зі сполучниками *як, мов, немов, наче, неначе, ніби* й ін., які за своєю структурою можуть бути непоширеними і поширеними, напр.: *Мати, як завжди, читає йому Нечуя-Левицького* (В. Шевчук); способу дії: *Ліс трепетав, тривожився, як велика, стомлена людина* (В. Чемерис).

6. Порівняння-обставини міри і ступеня, які переважно виражені порівняльними зворотами зі сполучниками *як, ніж, аніж,* напр.: *Маєте шанс на решті позбутися такої прикрасі, як я, тим наче що зараз і я цього прагну навіть більше, ніж ваша дружина* (Дара Корній).

7. Порівняння-обставини із синкретичним причиново-цільовим значенням, напр.: *Однак Оксана їх не забрала зі столу, навпаки, демонстративно залишила ^{із якою метою? чому?} на столі, ніби підкреслюючи, що не все у тому житті вирішується формою нігтів* (Дара Корній). У ролі таких синкретичних обставин функціують порівняльні звороти, стрижневий компонент яких виражений дієприслівником.

8. Порівняння-синкретичні другорядні члени речення з атрибутивно-обставинним значенням, виражені порівняльними зворотами, опорний компонент яких – прикметник, дієприкметник або їхні звороти, напр.: *Він ^{який?} стоїть посеред білої кімнати, біло-сірий, ^{наскільки?} наче припорошений попелом, сумний та зажурений;* якщо порівняльний зворот прилягає до прикметника, напр.: *Простягає руку, долонею вгору, а там – метелик, ^{який?} жовтогогарчий, ^{якою мірою?} як промінчики сонця <...>* (Дара Корній); якщо порівняльний зворот з опорним компонентом – іменником у називному відмінку – посідає контактну постпозицію стосовно іменника, напр.: *Вода внизу іскриться під місячним світлом, а вгорі майже як теперечки – зорі-зорі-зорі, ^{які?} мов алмази-брахмани, виблискують ^{які?}* (Дара Корній).

9. Порівняння-синкретичний член речення із предикативно-обставинним значенням, напр.: *Повітря чисте, ^{є яким?} як кришталь / Повітря чисте, ^{наскільки?} як кришталь* (О. Олесь); *Повірки ^{стають якими?} стають важкими, ^{наскільки?} мов залізна брама середньовічного замку, падають грізно* (Дара Корній).

Висновки. Отже, з опертям на Л. Шитик, порівняльний зворот кваліфікуємо як: а) порівняльний предикативний зворот із модальною часткою, який виконує функцію предиката двоскладного чи односкладного речення; б) безприсудковий порівняльний член, поширений чи непоширений, поєднуваний порівняльним сполучником, функціонує в ролі відокремленого члена речення. Порівняльний зворот відіграє важливу роль у вираженні порівняльних відношень у простому реченні, він може виконувати різні синтаксичні функції: підмета, присудка, головного члена односкладного речення, обставини, прикладки, синкретичного другорядного члена речення з атрибутивно-обставинним значенням та синкретичного члена речення із предикативно-обставинним значенням. Дискусійним залишається проблема розмежування порівняльних зворотів та підрядних частин складнопідрядних порівняльних речень. Також перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні специфіки семантико-синтаксичного функціонування порівняльних сполучників.

Література:

1. Заболотний О., Заболотний В. Українська мова : підручник для 8-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Генеза, 2016. 224 с.

2. Загнітко А. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс) : навчальний посібник. Київ : ІЗМН, 1996. 240 с.
3. Заборна М. Складнопідрядні порівняльні речення в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 1997. 18 с.
4. Караман С. Сучасна українська літературна мова. Київ : Літера, 2011. 560 с.
5. Каранська М. Синтаксис сучасної української літературної мови. Київ, 1992. 327 с.
6. Кучеренко І. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики. Київ : Вид-во КДУ, 1959. 106 с.
7. Потебня А. Мысль и язык: сборник научных трудов. Москва : Наука, 1988. 275 с.
8. Прокопчук Л. Категорія порівняння та її вираження в структурі простого речення : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2000. 18 с.
9. Рошко С. Формально-граматична та функціонально-семантична структура порівняльних синтаксем і підрядних речень у сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Ужгород, 2001. 21 с.
10. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
11. Черемисина М. Некоторые вопросы синтаксиса сравнительных конструкций современного русского языка. Новосибирск, 1971. 84 с.
12. Широкова Н. Синтаксические функции сравнительных оборотов в современном русском языке. Казань, 1955. 167 с.
13. Шитик Л. В. Синкретичні порівняльні конструкції в українській мові. *Вісник Черкаського університету*. Серія «Філологічні науки». Черкаси, 2003. Вип. 46. С. 63–68.
14. Юлдашева Л. Структурно-семантичні та прагматичні особливості заголовків художніх творів кінця XX – початку XXI ст. : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Черкаси, 2018. 270 с.

Donik O. A comparative expression as a synthetic means to express a comparison in a simple sentence

Summary. The article is devoted to study of formally grammar organization for comparative expression. The urgen-

cy of research emphasizes the absence of a single opinion on a range of theoretical issues about nature, structural organization and functional features of comparative expression. The purpose of research consists in complex analysis of lingual peculiarities for comparative expressions. The implementation of research's purpose anticipates the solution of the following tasks: to define the differential features of comparative expressions; to make the structural analysis of comparative expressions; to define the morphological synthetic peculiarities of comparative expressions. The article, being suggested, qualifies a comparative expression as a separate structural element of a simple sentence that introduces the shade of comparison and may have the implicit and explicit index of comparison. It is cleared up that a comparative modality in a simple sentence covers all its members and defines the content and form of their expression, defines the structural components of comparative expressions, studies its formally synthetic functions. It is cleared up that the comparative expression is characterized by the following differential features: semantic (not a communicative by a notional fragment-image; it does not express a statement or notification but only names a subject, being compared with); grammatical (it has not grammar basis, temporality; it is not characterized by intonation completion, formal: a supportive component of comparative expression cannot be expressed by a noun, participle, adjective, adverb, verbal adverb, phraseological and synthetic non-member word expression; it is mainly used in the sentence after the word that it explains, concretizes. The use of different comparative expressions due to semantics and structure assists to achieve the precise, vivid reproduction of phenomena, things, events. The problem to distinguish the comparative expressions and subordinate parts in complex subordinated comparative sentences remains to be disputable. We also see the perspective for further scientific searches in study on specificity of semantic syntactic function of comparative conjunctions.

Key words: comparison, comparative modality, comparative expression, formally grammar organization, simple sentence.